

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

М. В. ЧМИР (Київ)

Військові нагороди в Західноукраїнській Народній Республіці (1918-1919 рр.)

Західноукраїнська Народна Республіка (далі — ЗУНР) з самого початку свого утворення на уламках Австро-Угорської імперії змушена була боротися за своє існування. Одразу після проголошення своєї незалежності вона вступає у війну з відродженою Польщею, уряд якої претендував на галицькі землі. У цій боротьбі славою вкрили себе вояки Збройних Сил ЗУНР — Української Галицької Армії (далі — УГА). Про військові нагороди того часу, а також про повоєнні пам'ятні відзнаки й піде далі мова.

Піонерами у створенні перших офіційно встановлених українських військових нагород виступили вояки організованого в 1914 р. легіону Українських Січових Стрільців (далі — УСС), який пізніше став основою УГА. У період перебування легіону в складі імперської армії актуальною справою для стрільців поряд з впровадженням кокард національних кольорів і внесенням змін до одностроїв було створення власної нагороди. З такою пропозицією до Української Бойової Управи звернулися четар (лейтенант) Буцманюк та підхорунжий (прапорщик) Лепкий¹. У серпні 1918 р. у Відні було виготовлено таку відзнаку, відому як Гуцульський хрест. Автором її проекту був, за одними даними, інженер Лушпинський², за іншими, — митець Л. Гец³. Своєю формою відзнака дійсно нагадує хрести, що стоять обабіч шляхів на Гуцульщині. На кінцівках рамен містяться літери абрєвіатури УСС і дата — "1914". Існував також варіант із зображенням лева в центрі відзнаки⁴. До хреста прикріплювалася синя стрічка з жовтими смужками. Для повсякденного носіння передбачалася зменшена копія хреста — мініатюра. Нагорода мала пам'ятний характер, оскільки вручалася всім воякам легіону⁵.

Встановлення Гуцульського хреста заклало передумови для створення в майбутньому нагородної системи ЗУНР.

Після взяття 1 листопада 1918 р. українськими частинами влади у м. Львові Українська Національна Рада у відозві від 5 листопада 1918 р. встановила для вояків — учасників акції відзнаку "За обняття Львова у владу Української Держави". Про зовнішній вигляд і статут цієї нагороди нічого невідомо. Автори тритомника "Нагороди України: історія, факти, документи" вважають, що пізніше її було названо орденом Оборонців Львова, оскільки у відозві, опублікованій у газеті "Діло" від 6 листопада 1918 р., мова йшла про "найвисшу військову відзнаку"⁶. Проте текст відозви, розклеєної по місту 5 листопада 1918 р., дещо відрізнявся від газетного: "Щоб увіковічнити Ваш (українських вояків. — М. Ч.) історичний подвиг, ми, Українська Національна Рада, устанавляємо оцим для кожного з Вас військову відзнаку "За обняття Львова у владу Української Держави"⁷. Можливо, слово "найвисшу" було помилково внесено при друкуванні тексту, адже навряд чи відзнака для нагородження великої кількості осіб (понад 2 тис.) могла мати такий статус. Ідея дійсно найвищої нагороди, на нашу думку, виникла пізніше.

Як відомо, 21 листопада 1918 р. під натиском переважаючих сил противника українські війська залишили місто. Та українське командування вважало це становище тимчасовим. За даними Р.Климкевича, полковник М.Маринович, перший військовий комендант галицької столиці⁸, подав проект заснування т. зв. ордена Оборонців Львова. Ескіз розробив поручник І.Іванець. Того ж місяця цей орден було затверджено секретаріатом військових справ як найвищу нагороду ЗУНР для військових та цивільних осіб⁹. Орден мав являти собою широкораменний блакитний хрест, накладений на восьмикутну золоту з діамантами зірку, з променями у формі калинових листків, на золотих схрещених мечях. У центрі хреста мав бути золотий тризуб з датою оборони міста — "1—21.XI. 1918", оточений малиновою стрічкою з написом "Оборонці Львова". Увінчував усе це герб міста під короною. Згідно з проектом, орден мав символізувати вірність (блакитний колір хреста) і притаманну традиціям української духовності (широкораменність) та військовості * (малиновий колір) жертвну самопосягання (хрест) відродженого українського (калина) війська (зірка) у героїчній боротьбі (мечі) за державу (тризуб) і столицю ЗУНР (герб Львова), колишню столицю Галицько-Волинського королівства (корона). Стрічка мала бути світло-малинового кольору (символ традицій української зброї) з блакитними (символ вірності цим традиціям) смужками по краях. Цивільним особам орден мав вручатися без мечів і з темно-малиновою з блакитними смужками стрічкою.

Отже, в основу знака ордена було покладено т. зв. "широкораменний хрест". Хрести подібної конфігурації зустрічаються на могилах часів Галицько-Волинського князівства, а також козацької доби. І. Іванець спробував поєднати галицькі (герб Львова) та загальноукраїнські (тризуб) символи. Нагорода мала бути триступеневою — Великий хрест (на плечовій стрічці при лівому боці), Командорський (на шиї) і Лицарський (також на шиї). Вищий ступінь ордена призначався для голови держави, командування збройних сил, особливо заслужених осіб. Право на другий ступінь нагороди мали військові командири і визначні громадські діячі. Лицарським хрестом передбачалося нагороджувати старшин, вояків та інших громадян за хоробрість і активну участь у взятті влади й бойових діях. Автори тритомника "Нагороди України..." вважають, що за основу було взятو принцип залежності ступеня ордена від державної посади нагородженого¹⁰. Нам вдалося знайти зображення цієї нагороди у пам'ятному виданні — альбомі "Українські Січові Стрільці", виданому в Монреалі 1955 р. Воно збігається з описом, наведеним Р. Климкевичем, тільки відсутні мечі, а також діаманти і сафіри, які мали прикрашати орден¹¹.

Слід зазначити, що стосовно факту існування проекту ордена існують сумніви. Так, відомий дослідник діаспори М. Битинський вважав його "фантастичним витвором"¹². Через брак документальних матеріалів щодо цієї нагороди виникає більше запитань, ніж відповідей. По суті, єдиним джерелом, яке дає більш-менш докладні відомості про неї, є стаття Р. Климкевича, на яку посилаються автори книги "Нагороди України...". Проте стосовно інших відзнак ЗУНР Р. Климкевичем допущено окремі помилки, про що мова піде далі.

Тяжкі бої українських вояків з поляками перешкодили розвитку народної справи аж до весни 1919 р. Тогочасний воєнний стан (провал Вовчухівської операції 19 лютого — 18 березня 1919 р., посилення польських військ корпусом Галера) вказував на близькість нових битв. Тож для гідного відзначення борців за незалежність краю, який з 24 січня 1919р. став називатися Західна Область Української Народної Республіки (ЗОУНР), 30 квітня 1919 р. було видано розпорядження про встановлення відзнак: Тризуб з вінцем, Медаль Тризуба, Оружний Тризуб і Хрест учасництва.

Жодна з цих нагород не мала статусу ордена, про орден Оборонців Львова в розпорядженні не згадується. Згідно з цим документом, Рада Державних секретарів ЗОУНР, що мала функції уряду, встановила відзнаки - Тризуб з вінцем і Медаль Тризуба, а Українська Національна Рада, яка виконувала функції галицького парламенту, — Оружний Тризуб та Хрест учасництва¹³.

Тризуб з вінцем мав вручатися особам як офіцерського, так і рядового складу "За хоробрість, сприт, ревність і витривалість у бою". Нагорода проектувалася чотириступеневою, причому знак одного і того ж ступеня міг надаватися повторно. Передбачалося також матеріальне заохочення (нагороджений Тризубом I ступеня одержував 2000 гривень, і II - 1000, III — 200, IV — 100 гривень), а також посмертне нагородження. Основу зовнішнього вигляду відзнаки складало зображення тризуба, накладене на вінок з лаврового (I ступінь), дубового (II ступінь), смерекового (III ступінь) і калинового (IV ступінь) листя. Розробник відзнаки спробував поєднати як європейські (лавр — символ слави, дуб — символ міцності і сили), так і загальноукраїнські (калина — фольклорний символ України) та регіональні (смерека) рослинні символи. Відзнаки розрізнялися між собою матеріалом виготовлення (I та II ступенів були золотими, III та IV ступенів — срібними) та розмірами (відзнака I ступеня мала 5 см заввишки, II, III, IV ступенів — 4,5 см). Нагорода I ступеня мала носитися на ший, II — у прорізі другого гудзика мундира зверху, III — на лівій нагрудній кишені, IV — над лівою надгрудною кишенею на трикутній колодці¹⁴. Це дозволяло носити відзнаки одразу всіх ступенів. Стрічка мала бути синьою з жовтими смужками 5 мм завширшки по краях. Для польових умов передбачалося носіння стрічок у прорізах першого і другого гудзиків зверху замість відзнак I та II ступенів і планок замість відзнак III та IV ступенів. Аналіз зовнішнього вигляду Тризуба з вінцем наводить на думку про те, що творці відзнаки розраховували бачити її в числі загальноукраїнських нагород. Це проявилось, зокрема, у використанні тризуба як основного елемента. Розпорядження встановлювало доволі складний порядок представлення до нагородження. Відомості про здійснення подвигу мали бути ретельно перевірені.

Заданими Р. Климкевича, Тризуб з вінцем було встановлено секретаріатом військових справ, що суперечить вищеназваному розпорядженню про встановлення відзнак від 30 квітня 1919р. Наведений ним опис проекту відзнаки (в його статті її названо відзнакою "За хоробрість"), виконаного М. Бринським у м. Станіславі, дуже відрізняється від опису, поданого у розпорядженні. Р. Климкевич пише, що в основі зовнішнього вигляду нагороди лежало зображення тризуба в калиновому вінку; що вона поділялася на чотири класи (Золотий Тризуб, Срібний, Бронзовий, Залізний), кожний з яких, в свою чергу, поділявся на ступені (II і IV класи — на три, I і III класи — на чотири); вищим ступенем вважався третій чи четвертий. За Р. Климкевичем, відзнаки залежно від класу розрізнялися як за матеріалом виготовлення і розміром, так і за способом їх носіння. Так, Залізний Тризуб (IV клас) мав носитися посередині грудей, Бронзовий (III клас) — з лівого боку, Срібний (II клас) — з правого, а Золотий (I клас) — на ший. Ступені всередині класів розрізнялися додатковими відзнаками — схрещені мечі, зірки на стрічці, а починаючи від четвертого ступеня Бронзового Тризуба та у всіх ступенів Срібного і Золотого — прикрашенням коштовним камінням. Сам знак у цьому випадку мав накладатися на восьмикутну зірку. Стрічка мала бути синьою з жовтими смужками¹⁵. На нашу думку, такі різночитання пояснюються тим, що на розгляд Ради Державних секретарів було подано кілька альтернативних проектів.

У матеріалах до альбому "Українські Січові Стрільці", виданих у Львові 1935 р., було вміщено зображення проекту нагороди, виконаного

М.Бринським, який збігається з описом Тризуба з вінцем IV ступеня, поданим в розпорядженні від 30 квітня 1919 р., Щоправда, цю відзнаку чомусь названо "Золотим Тризубом" ¹⁵.

Очевидно, збереглися проекти й вищих ступенів цієї нагороди. Так, М. Битинський у своїй праці згадує про проект відзнаки у вигляді тризуба в лавровому вінку. Але дослідник помилився, зазначаючи, що проект було зроблено у чеському таборі для Інтернованих вояків УГА ¹⁷.

Медаль Тризуба, або медаль ш. труд, мала надаватися як військовикам, так і цивільним особам "за щире сповнювання обов'язків" ¹⁸. Матеріальне заохочення до цієї нагороди не передбачалося. Аверс (лицевий бік) медалі повинен був містити зображення тризуба в обрамленні лаврової й дубової гілок, реверс (зворотний бік) — слова "Українська Народна Республіка" по колу і "Боритесь - Поборете" в центрі. Чотири ступені відзнаки різнилися за матеріалом виготовлення — медаль I ступеня була золотою, II ступеня — срібною, III ступеня — бронзовою, IV ступеня — сталеву. Військові мали одержувати медаль на трикутній колодці з синьою з чотирма жовтими смужками стрічкою; для нагородження цивільних осіб передбачалася чорна стрічка з червоними смужками по краях. Таке кольорове сполучення не зовсім зрозуміле. Якщо припустити, що воно символізує кров (червоне), пролиту за рідну землю (чорне), як це пояснювалося в документах до деяких нагород пізнішого періоду, то така стрічка більше пасувала б нагороді для військових. Медаль за труд повинна була кріпитися на лівому боці грудей. Для повсякденного носіння передбачалася планка (для військових) або зменшена копія медалі на ланцюжку (для цивільних осіб) ¹⁹.

За наведеними Р.Климкевичем даними, медаль за труд мала являти собою зображення тризуба у калиновому вінку з написом "За заслуги" на реверсі. Ступені медалі повинні були розрізнятися, окрім матеріалу, також розміром, а стрічка мала бути жовтою з синіми смужками по краях, тоді як у відзнаки "За хоробрість" стрічка була синьою, а смужки жовтими. Р.Климкевич вбачав у цьому факті глибоку продуманість зовнішнього вигляду галицьких нагород ²⁰. Слід зазначити, що принцип залежності розміру медалі від її ступеня використовувався в австрійських нагородах. Дослідник навів також імена авторів проекту — І.Іванець та М.Бринський, який виконав скульптурне зображення відзнаки.

Отже, як і у випадку з Тризубом з вінцем, Р.Климкевич не посилався на архівні документи і, можливо, навів опис альтернативного проекту. На жаль, ці невірні відомості увійшли до виданої 1996 р. у Львові "Історії Українського Війська 1917—1995 рр." ²¹

Оружний Тризуб, встановлений Українською Національною Радою, повинен був вручатися за особисту хоробрість у бою, яка піднесла бойовий дух товаришів по зброї ²². Цю нагороду передбачалося виготовляти зі сріблястого металу і носити на піхвах багнету ²³. За Р.Климкевичем, відзнака мала бути платиновою, у вигляді викладеного діамантами тризуба на кминовому вінку з рубіновими "ягодами", і кріпитися на синьо-жовтій стрічці при рукоятці холодної зброї ²⁴. Але ці дані також суперечать розпорядженню від 30 квітня 1919 р.

Хрест учасництва мали одержати всі учасники збройної боротьби, яка почалася у 1918 р. ²⁵ Такого типу відзнаки за участь у тій чи іншій кампанії були поширені в Європі. Хрест повинен був бути бронзового кольору з тризубом у центрі, датою "1918" та літерами "У", "Н", "Р" на раменах, і носитися на трикутній колодці з синьо-жовтою стрічкою. Передбачалася й планка ²⁶.

Отже, розпорядження від 30 квітня 1919 р. встановило цілу систему військових нагород, деякі з яких (Тризуб з вінцем) за статусом передбача-

лися як всеукраїнські. Але, хоча цю систему й було затверджено 3 липня 1919р. диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем, цим відзнакам через тяжке фронтове становище так і не судилося побачити світ. Проаналізувавши їх зовнішній вигляд і статус, можна зробити такі висновки:

- жодна з вищеназваних нагород не мала статусу ордена;
- у стрічках, за деяким винятком, переважають національні кольори;
- автори віддавали перевагу загальноукраїнській символіці перед регіональною;
- певний вплив на ескізні зображення справили нагороди Австро-Угорщини (трикутна колодка).

У процесі створення нагородної системи було також розроблено проект "Медалі для ранених" у п'яти класах. На аверсі медалі мало бути зображення сталевого шолому в калиновому вінку. Схожою (лише листя вінка було лаврове, а шолом накладався на мечі) була відзнака за поранення в німецькій армії. За перше поранення мала вручатися медаль І класу, за друге — ІІ-го і т. д. Класи повинні були розрізнятися за матеріалом виготовлення (І—IV — срібло, V — золото), а також, частково, за розміром. Стрічка проектувалася малиною з кольоровими смужками по краях — зеленими одинарними у медалі II класу, зеленими подвійними — у медалях III і IV класів. Стрічка медалі V класу мала срібну смужку по центру. Зелений колір символізував відродження, свободу, здоров'я, срібний — чистоту, невинність, перемогу²⁷. Класи медалі розрізнялися також за кількістю зірочок на стрічці (одна - у медалі I класу, дві — у медалі II-го і т. д.). Передбачалося, що коли поранень буде більше п'яти, то за кожне нове додаватиметься зірочка на стрічку медалі V класу. Та цей проект залишився незатвердженим. Щоправда, сама ідея не померла — 17 травня 1980 р. було встановлено медаль за поранення, яку вручав Президент Української Народної Республіки в еміграції. Цікаво, що кількість поранень також позначалася зірочками на стрічці²⁸.

У дослідженні Р. Климкевича згадуються також такі нагороди, як Хрест за особливі заслуги для військових священиків у двох класах та "Листки Червоної Калини" для санітарної служби. Хрест за особливі заслуги мав бути широкораменним, із зображенням тризуба на малиновому фоні в центрі; хрест I класу мав виготовлятися із золота і прикрашатися смарагдами та аквамаринами, II класу — зі срібла і прикрашатися аметистами (аметист — символ достоїнства і влади). Стрічка для хреста I класу передбачалася темно-малиною зі світло-зеленою широкою і двома золотими вузькими смужками по центру, для хреста II класу — малиною з двома срібними і чотирма зеленими смужками по краях. Фронтовим капеланам відзнака мала вручатися із золотими або срібними мечами в залежності від класу. "Листки Червоної Калини" мали прикрашатися рубінами²⁹.

На жаль, документів, які фіксували б встановлення цих відзнак, не знайдено. Так чи інакше за період 1918—1919 рр. вищими органами влади ЗУНР—ЗОУНР було зроблено спробу встановити цілу систему військових відзнак, але навіть затверджені проекти не було реалізовано. До проблеми нагород повернулися лише майже через десять років, уже в еміграції. 1928 р. у Берліні капітул колишніх вояків УГА прийняв рішення встановити спеціальну пам'ятну відзнаку на честь 10-ліття ЗУНР³⁰. Після довгих переговорів з комітетом старшин УГА і представниками військової еміграції її було виготовлено влітку 1928 р. у Відні в майстерні Geschieermeister. За процесом виготовлення наглядали отаман (майор) Е. Клюб та поручник І. Гижа³¹. Стосовно статусу цієї нагороди єдиної точки зору немає — її називають і хрестом³², і медаллю³³. Наприклад, заданими Я. Семотюка, вона відома як Галицький хрест³⁴. Відзнаку мали одержати як колишні бійці УГА, так і цивільні особи, переслідувані польською владою за участь у

розбудові ЗУНР³⁵. Нагородженням займалася створена у серпні 1928 р. спеціальна колегія старшин у складі 25 осіб (15 членів і 10 заступників). Відповідне доручення підписали генерали М.Омелянович-Павленко, М.Тарнавський, В.Курманович, А.Кравс та полковник Є.Коновалець. Того ж року у Відні відбулися й перші нагородження. В приміщенні церкви св. Варвари було відкрито меморіальну дошку на честь загиблих, на якій розміщено відзнаку № 1³⁶. Галицький хрест виготовлявся удвох варіантах — для військовиків і для цивільних осіб. У першому випадку це був золотий "миличний хрест" або хрест-потент³⁷, накладений на блакитний "цвітистий хрест" (у геральдиці - хрест помме)³⁸ більшого розміру на світло-бронзовому лавровому вінку. На звороті напис "УГА—1918 за Україну, за її волю, за честь і славу". Стрічка синя, з жовтими смужками по краях³⁹. Хрест для цивільних осіб відрізнявся тим, що вінок був темно-бронзовим, "цвітистий хрест" — жовтим, а "миличний хрест" - синім. Носилася відзнака на трикутній колодці з жовтою стрічкою з синіми смужками по краях. Для повсякденного носіння передбачалася мініатюра — зменшена копія відзнаки. Як бачимо, Галицький хрест не був схожий на нагороди, які проектувалися в 1919р., хіба що стрічка була подібною до стрічки Тризуба з вінцем. Взагалі у відзнаках такого типу використовуються військові символи — мечі, шоломи тощо. Та носити таку відзнаку воякам, які залишилися жити в Польщі, було б небезпечно, тож ці елементи не ввійшли до композиції хреста. Проте і без них спрямованість нагороди була явно антипольською. Судячи з усього, кількість виготовлених у Відні хрестів не була достатньою для нагородження всіх гідних, і тому вже після завершення Другої Світової війни з'явився ще один випуск відзнак, які різнилися від попередніх дещо меншим розміром і вінком — тепер він був з виноградної лози***. В. Улянич, помилково називаючи "миличний хрест" {єрусалимським, дав таке тлумачення символіки нагороди: лоза — символ життєвості ідеї боротьби за незалежність, за змістовним значенням об'єднується з першоджерелом віри, уособленим ієрусалимським хрестом⁴⁰. Стрічка до нагороди була синя, з жовтими смужками по краях⁴¹.

Слід також сказати кілька слів ще про одну відзнаку, ймовірно, також виготовлену в 1928 р. Це хрест "Лицарю листопадових днів", знайдений наприкінці 70-х років у м. Львові В. Гахою. На центральному медальйоні хреста міститься герб Львова, виконаний у дещо недбалій, абстрактній манері, і дата — "1918", на звороті — напис "Лицарю листопадових днів" і листок калини з ягідками. На думку В. Гахи, саме недбала манера виконання зображення герба, модна в Польщі в середині і наприкінці 20-х років, а також бланковані вежі над брамою на гербі (за імперських часів вони вінчатися куполами) дозволяють припустити, що виготовлення цієї відзнаки припадає саме на 1928 р. Можливо, цей хрест був пробним, оскільки на звороті стоїть лише знак "N" без зазначення числа. Як вважає дослідник, хрест мали одержати учасники боїв 1—21 листопада 1918 р. як пам'ятну відзнаку⁴². Проте мусимо зазначити, що в колах спеціалістів існують сумніви стосовно оригінальності цієї нагороди. Можливо, це — самотвір.

У 1940 р. в окупованому німцями Кракові було виготовлено окрему пам'ятну відзнаку для вояків 1-ої бригади УСС у складі УГА - Бойовий хрест УСС, т. зв. "Мазепинський хрест". Остання назва пов'язана зі специфічною формою відзнаки — фігура з герба гетьмана І. Мазепи з мечами, на яку накладений синій щиток з золотим тризубом. Автор проекту — Л. Лепкий⁴³. Як відомо, мазепинська ідея справила великий вплив на створення легіону УСС. Для увічнення пам'яті про ті славетні роки така форма хреста була найбільш прийнятною. Що ж до кольорів стрічки, то в праці Я.Семотюка допущено явну неточність — червоні смужки по краях чорної стрічки названо ясно-фіолетовими⁴⁴. Найвірогідніше пояснення

цьому — вицвітання кольорів на стрічці сфотографованої відзнаки, що і ввело в оману дослідника.

Отже, замість запроєктованих у 1919 р. бойових нагород, колишнім воякам довелося задовольнитися пам'ятними відзнаками. Але, незважаючи на свою нереалізованість, нагородні проекти 1918—1919 рр. мають велике значення для історії як Збройних Сил України, так і для української культури. Гадаємо, що ідеї, закладені в основу їх зовнішнього вигляду, можуть прислужитися і в розробці сучасної нагородної системи військових, цивільних та відомчих відзнак.

¹ Л а з а р е в и ч М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція. — Львів, 1994. — С. 50.

² Там же. — С. 50.

³ Нагороди України: історія, факти, документи: в 3 т. — Т. 1. — К., 1996. — С. 55.

⁴ Семотюк Я. Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. — Торонто, 1991. — С. 8.

⁵ Там же. — С. 8.

⁶ Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 58—59.

⁷ Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. — Нью-Йорк, Ванкувер, 1973. — С. 109-110.

⁸ Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ ст. — Львів, 1995. — С. 191.

⁹ К л и м к е в и ч Р. О. Відзначення УГА // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918—1920 рр. (матеріали до історії). — Т. 2. — Вінніпег, 1960. — С. 261-262.

¹⁰ Див.: К л и м к е в и ч Р. О. Назв, праця. — С. 261.

¹¹ Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 60.

¹² Українські Січові Стрільці: альбом. — Монреаль, 1955. — С. 191.

¹³ Б и т и н с ь к и й М. Українські військові відзначення // Вісті комбатанта. — 1968. — Ч. 3. — С. 44-45.

¹⁴ Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 87.

¹⁵ Там же. — С. 89-90.

¹⁶ К л и м к е в и ч Р. О. Назв, праця. — С. 262-263.

¹⁷ ** Цікаво, що вже в наш час на основі цього зображення було випущено нагрудний значок на гвинті.

¹⁸ Українські Січові Стрільці 1914—1920 (матеріали до альбому). — Львів, 1935. — С. 144.

¹⁹ Б и т и н с ь к и й М. Назв, праця. — С. 44.

²⁰ Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 87.

²¹ Там же. — С. 90.

²² К л и м к е в и ч Р. О. Назв, праця. — С. 264.

²³ Історія Українського Війська 1917-1995. — Львів, 1996. — С. 827.

²⁴ Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 87.

²⁵ Там же. — С. 91.

²⁶ К л и м к е в и ч Р. О. Назв, праця. — С. 264.

²⁷ Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 87.

²⁸ Там же. — С. 91.

²⁹ К л и м к е в и ч Р. О. Назв, праця. — С. 265—266.

³⁰ Семотюк Я. Назв, праця. — С. 19.

³¹ К л и м к е в и ч Р. О. Назв, праця. — С. 266.

³² Там же. — С. 267.

³³ Пропам'ятна воєнна відзнака УГА // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918—1920 рр. (матеріали до історії). — Т. 1. — Вінніпег, 1958. — С. 628.

³⁴ К л и м к е в и ч Р. О. Назв, праця. — С. 266.

³⁵ Пропам'ятна воєнна відзнака УГА // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918—1920 рр. ... — С. 628.

³⁶ Семотюк Я. Назв, праця. — С. 12.

³⁷ К л и м к е в и ч Р. О. Назв, праця. — С. 267.

³⁸ Пропам'ятна воєнна відзнака УГА // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918—1920 рр. — С. 628.

³⁹ Ф о л и Д. Енциклопедія знаків і символів. — М., 1996. — С. 143.

⁴⁰ Там же. — С. 157.

⁴¹ Семотюк Я. Назв, праця. — С. 12.

⁴² Насправді ж відзнаки обох випусків мали вінок з калини.

⁴³ У л я н и ч В. Крест памяти Галицкой Армии // Народна Армія. — 1993. — 1 червня.

⁴⁴ Семотюк Я. Назв, праця. — С. 12.

⁴⁵ Г а х а В. Невідома українська нагорода // Знак. — 1995. — № 9. — С. 13.

⁴⁶ Семотюк Я. Назв, праця. — С. 9.

⁴⁷ Там же.